

Het heksbeeld in Vlaanderen. Van brandstapel tot barricade.

De RoSa-factsheets maken u wegwijs in het gelijke kansenlandschap in Vlaanderen. Telkens wordt er op een bepaald terrein nagegaan wat de situatie is. Zowel bredere thema's als meer specifieke krijgen aandacht, naargelang de relevantie en/of beschikbaarheid van informatie en het voorhanden zijn van cijfermateriaal. Bedoeling is niet zozeer volledigheid te bieden maar wel op een overzichtelijke en toegankelijke manier de positie van de vrouw in Vlaanderen te schetsen. RoSa is sinds 1978 in Vlaanderen hét adres voor informatie en documentatie over gelijke kansen, emancipatie en vrouwenstudies in binnen- en buitenland.

Nr. 6 • oktober 2000

Inleiding

Vrouwbeelden zijn van oudsher beladen met krachtige en contrastrijke symbolen. Ze projecteren tegelijkertijd liefde en haat voor de vrouw, bewondering en afkeer, ophemeling en angst. In de meeste culturen vinden we deze polariteit terug. Enerzijds staat de vrouw symbool voor vruchtbaarheid, onuitputtelijke natuur, goddelijke wijsheid, bron van gratie en opperste goedheid, denk aan Venus, Athena, Maria,... Anderzijds is zij de incarnatie van de zonde, brenger van dood en onheil, denk aan Eva, Pandora, Kali, Medusa...

In Vlaanderen is het beeld van de heks één van de vrouwbeelden bij uitstek. In de loop der tijd heeft de heks evoluerende en vaak tegenstrijdige connotaties gekregen. Van wijze vrouw tot instrument van de duivel tot boegbeeld van de onafhankelijke vrouw: heksen zijn zij allen.

Wat is de aantrekkingskracht van de heksenmetafoor? Welke aspecten zijn inherent aan het heks-zijn? Zijn er constanten? En vooral wat waren de drijfveren voor de grootscheepse heksenvervolging in de 17e eeuw? Onderstaande tekst schets de evolutie van het heksbeeld van de oudheid tot heden. De nadruk ligt hierbij op Vlaamse 'heksen'. De geschiedenis van het heksenbeeld vertelt vrouwengeschiedenis. Ze geeft de wisselende houdingen ten opzichte van vrouwen weer, hun plaats en functie in de maatschappij.

De dienaressen van Diana: heksen in de oudheid

Beeldvorming

De heksen van de oudheid waren de volgelingen van Diana, godin van jacht, maan en geboorte of Hecate, godin van de onderwereld en de nieuwe maan. Ze waren kruiden- en gifmengers, konden verschillende gedaanten aannemen, verschenen bij voorkeur 's nachts en konden vliegen.

Heksen waren vrouwen die magische drankjes verkochten, vooral liefdesdrankjes waren erg in trek, en voorspellingen deden. Er werd van hen verteld dat zij mannen konden betoveren, zij verleidden deze mannen en namen wraak als deze niet op hun avances ingingen. Ook het doden van kinderen was één van de verderfelijke hobby's van heksen.

In deze vroege versie zijn alle essentiële elementen verbonden met het heksbeeld al aanwezig: namelijk een sterke nadruk op vrouwelijke seksualiteit en het beoefenen van magie. Opmerkelijk is dat het vroeger heksbeeld zowel positief als negatief is. Door de introductie van het Christendom zal het positief beeld geleidelijk aan verdwijnen.

Houding tegenover heksen

- Wereldlijk recht

Volgens de codexen van de Romeinse keizers was het beoefenen van magie met kwade bedoelingen verboden. Witte magie was toegestaan. De straffen waren gematigd, ze waren er vooral op gericht misbruik te voorkomen.

- Kerkelijk recht

De intrede van het Christendom leidde tot fundamentele veranderingen in het wereldbeeld. Heidense godsdiensten worden des duivels: zij worden beschouwd als uitingen van het kwaad. De christelijke codexen veroordelen afgoderij, op het uitoefenen of raadplegen van magische praktijken staat de doodstraf.

- Publieke opinie

Ondanks de angst voor hun duistere machten werden heksen gretig geraadpleegd. Zij genoten een zeker aanzien als wijze vrouwen. Ook de Romeinse keizers zelf deden bij oorlog- of liefdesproblemen graag beroep op de bovennatuurlijke krachten van heksen en tovenaars.

Hekserij in de Germaans-Frankische tijd (4^e tot 12^e eeuw)

Beeldvorming

In de vierde en vijfde eeuw vindt er in onze contreien een massale migratie van Germaanse volkeren plaats. Met hen wordt een totaal nieuwe heidense godenwereld geïntroduceerd die bepalend zal zijn voor het heksengeloof in Vlaanderen. De Germaanse volkeren brengen een geloof in heksen en tovenaars, dwergen en reuzen, elfjes en kabouters met zich mee. De wetteksten van de Visigoten (6^e, 7^e eeuw) definiëren een heks als volgt: "Heksen veroorzaken tempeesten, jagen door middel van bezweringen hagel over de wijngaarden en oogsten, en verstoren – dankzij de aanroeping van demonen – het verstand van de mensen. Zij brengen nachtelijke offers aan de duivels en roepen hen boosaardig aan door goddeloze gebeden"¹

De definitieve doorbraak van het Christendom is verantwoordelijk voor de introductie van de demonologische factor, het pact tussen heks en duivel. Dit zal belangrijke gevolgen hebben voor de publieke opinie en bereikt uiteindelijk zijn hoogtepunt in de grootscheepse heksenvervolgingen van de 17^e eeuw.

Naast de band met de duivel, wordt de nadruk gelegd op de macht over de natuurelementen. Heksen krijgen zo een belangrijke machtspositie in de schoenen geschoven. De feodale samenleving staat of valt immers met het welslagen van de oogst. Het seksuele aspect blijft nadrukkelijk aanwezig. De vroeg-middeleeuwse boeteboeken vermelden als zonden van heksen: het verwekken van lichamelijke liefde, passie opwekken of doen uitdoven, het impotent maken van mannen, abortus,...

Kerkelijke teksten geven aanleiding tot een verschuivend vrouwbeeld in het algemeen. Reeds vanaf de vijfde eeuw proberen de kerkvaders de vermeende minderwaardigheid van de vrouw een theologische basis te geven. Dat verliep niet vanzelf, het oorspronkelijke scheppingsverhaal uit de Bijbel levert immers het bewijs voor de fundamentele gelijkwaardigheid tussen man en vrouw: God schiep hen beiden naar zijn beeltenis. Er

¹ Vanhemelrijck F., Het gevecht met de duivel. Heksen in Vlaanderen, p.18: op citaat

ontstaat dank ook een tweede versie van het scheppingsverhaal waarin God de vrouw scheidt uit een rib van Adam. De angst voor de seksuele vrouw vindt zijn weg in kerkelijke traktaten: Augustinus (354-430) vermeldt dat het lichaam van de vrouw een permanente hinderpaal vormt voor de spirituele ziel, de beeltenis van God.

Houding tegenover heksen.

- Wereldlijk recht

De oud Frankische leges verbieden enkel schadelijke toverij. Vooral vrouwen worden hierbij gevisieerd. De straffen variëren van geldboetes tot foltering.

- Kerkelijk recht

De eerste kerkvaders, zoals Augustinus, bevestigen het bestaan van magie. Magische handelingen, zo menen de kerkvaders, worden uitgevoerd door gevallen engelen. Het geloof in de mogelijkheid tot fysieke metamorfose wordt echter de kop ingedrukt. De kerkvaders interpreteren dit als dromen en hallucinaties, niet als fysieke werkelijkheid.

Van de zesde tot de elfde eeuw nam de kerk over het algemeen een sceptische houding aan. De genomen maatregelen waren er vooral op gericht het heidense bijgeloof uit te roeien. Zo werd in de christelijke canon van 906 het geloof in de vliegende heksen verboden. Het bijgeloof in heksen en magie werd verklaard door demonen die "in de slaap met de ziel spreekt die hij gevangen houdt ... Dat alles speelt zich uitsluitend in de geest af, maar de gelovige ziel is ervan overtuigd dat alles reëel is."²

Anderzijds introduceerde Karel de Kale het godsoordeel als tegenbewijs. Zijn capitulaire van 873 maakt voor het eerst melding van de waterproef: onschuldigen verdrinken, heksen blijven drijven.

- Publieke opinie

Velen geloofden in heksen en magische praktijken. De kerk spoorde zijn priesters aan om het volk ervan te overtuigen dat die denkbeelden vals waren. Dat zij hier niet in slaagden was onder meer te wijten aan de lagere geestelijkheid die zelf nog met één been in het heidense bijgeloof stond. Er ontstond een steeds groeiende kloof tussen de intellectuele hogere geestelijkheid die heksen beschouwde als zieke vrouwen die leden aan waanbeelden en hallucinaties en de lagere geestelijkheid die zeer veel elementen van het volkgeloof overnam.

De houding tegenover heksen was een mengeling van respect en vrees. Zij werden veelvuldig geraadpleegd bij allerhande problemen. Men zorgde er echter voor bij de heksen op een goed blaadje te staan uit angst voor eventuele wraakacties.

De demonologische mythe (13 tot 17^e eeuw)

Beeldvorming

- Het duivelspact

Vanaf de dertiende eeuw doet de demonologische samenzwering zijn intrede. De kerk verandert, geconfronteerd met het onuitroeibaar bijgeloof van het volk en de lagere clerus, radicaal van koers. Hekserij wordt niet langer beschouwd als een waanbeeld maar als een realiteit waartegen men moet optreden. De kerk richt zijn aandacht niet langer op het bijsturen van het volkse bijgeloof, maar op harde actie tegen de heksen zelf. Het pact tussen duivel en heks treedt steeds nadrukkelijker op de voorgrond. In de demonologische mythe is de heks de handlanger van duivel. Zij is de verpersoonlijking van het kwade. Waar heksen eerder nog beschouwd werden onschuldige slachtoffers van nachtelijke

² ibidem, p.20

demonen, worden heksen nu de gewillige medeplichtigen van de duivel.

- Oude vrouwen

Opmerkelijk is dat de meeste slachtoffers van de heksenvervolging in Vlaanderen oude vrouwen zijn. Velen hadden al een carrière van twintig jaar kruiden mengen achter de rug. Pas op oudere leeftijd werden zij van hekserij beschuldigd. In de beeldvorming van die tijd stond de oude, lelijke vrouw als voorafbeelding van het kwaad. Zij werd gezien als de uitverkoren bondgenoot van Satan. De oude afgetakelde vrouw stond symbool voor de dood, haar ogen zijn duisternis, haar lichaam een geraamte van huid en beenderen. Dit beeld kadert in de ideologie van het neo-platonisme: schoonheid werd verbonden met goedheid, achter de lelijkheid van het lichaam vermoedt men slechtheid.

- Zondige vrouwen

De grote invloed van de katholieke kerk in onze streken is doorslaggevend voor de beeldvorming rond vrouwen. Vanaf de dertiende eeuw wordt de angst voor de vrouw als verleidster steeds groter, de kerkelijke geschriften worden nadrukkelijker anti-vrouw. De *planctu ecclesie* van 1330 vermeldt naast zonden waar zowel mannen als vrouwen zich schuldig aan maken, een reeks exclusief vrouwelijke zonden. Deze zijn onder te brengen in zeven categorieën: de vrouw als bron van verderf en instrument van de duivel (met eva als prototype); vrouwen brengen door middel van leugens mannen naar de afgrond van de seksualiteit; vrouwen zijn goddeloze waarzegsters en kunnen toveren; vrouwen werken de afvalligheid van het geloof in de hand, zij aanbidden het lichaam; vrouwen zijn dwaas, babbelziek, twistziek, opvliegend en onstandvastig; vrouwen brengen onheil over hun echtgenoten; vrouwen sturen het kerkelijk leven in de war. (Dit laatste slaat vooral op de talrijke priesters die er concubines op na hielden).

Houding tegenover heksen

- Wereldlijk recht

Van de dertiende tot de zestiende eeuw werden verschillende straffen voor hekserij uitgeschreven. Het oud Vlaams strafrecht van de dertiende eeuw vermeldt ont darming en verbranding als heksenstraffen. Dezen werden echter slechts zelden uitgesproken. Begin dertiende eeuw wordt hekserij over het algemeen nog getolereerd of mild gestraft. Geleidelijk aan worden de straffen strenger. De strenge houding van de 17^e eeuw wordt voorbereid door een groeiend argwaan in de publieke opinie en vooral een groeiende invloed van het kerkelijk recht. Tegen de zeventiende eeuw is er nog nauwelijks een scheiding tussen kerkelijk en wereldlijk recht merkbaar.

- Kerkelijk recht

De pauselijke bul van 1484

De theoretische onderbouw voor de vervolging wordt voor het eerst vastgelegd in de pauselijke bul van Paus Innocentius VII in 1484. Deze bevestigde officieel het nieuwe standpunt van de Kerk. Toverij wordt niet langer gezien als iets illusoirs maar als een realiteit. Bovendien gaf deze bul aanleiding tot het officieel aanstellen van heksenjagers, die rechtspraak en straf naar eigen goeddunken konden uitvoeren.

Dit stootte echter op zeer veel tegenkanting van de locale bisschoppen die de heksenprocessen op hun manier wilden invullen. Wat op zijn beurt aanleiding gaf tot de publicatie van de heksenhamer, een eenduidige handleiding voor heksenvervolging.

De heksenhamer of de malleus malificarum (1486)

De heksenhamer is een handleiding waarin zowel wereldlijke als kerkelijke rechters

aanwijzingen konden vinden voor heksenprocessen. Ze blijft tot eind 17e eeuw het invloedrijkste handboek voor de heksenvervolging.

Een aantal 'misverstanden' ontstaan door vroegere religieuze teksten worden systematisch weerlegd. Hekserij, zo argumenteren de auteurs is een kwade realiteit die met kwaad bestreden moet worden. Wie twijfelt aan het bestaan van heksen of magische praktijken wordt als ketter beschouwd. De heksenleer draait rond vier cruciale elementen: de copulatie met de duivel, metamorfose in dieren, de satanskultus en de toverkunst (malleficarum). Grote betekenis van heksenhamer is dat de auteurs verschillende, reeds bestaande elementen uit de heksenleer hebben verwerkt tot een 'logisch' geheel. De snelle acceptatie van de heksenhamer heeft naar alle waarschijnlijkheid te maken met de overredingskracht van de auteurs: elementen uit het reeds aanwezige volksgeloof worden in een Christelijke context geplaatst en verwerkt tot een samenhangende heksenleer.

- Publieke opinie

De publieke opinie rond heksen (en rond vrouwen in het algemeen) wordt in grote mate bepaald door de katholieke kerk. Vrouwen vormden een reëel gevaar voor de kerk omdat veel priesters in concubinaat leefden. Om dit tegen te gaan werden richtlijnen uitgevaardigd om de biechtvaders te beschermen tegen de kwalijke verleidingstechnieken van de vrouw. De getraliede biechtstoel deed zijn intrede om lichamelijk contact te vermijden en voor de biechtvaders werd een minimumleeftijd van dertig ingesteld. De biechtboeken werden wijd verspreid wat de argwaan en de vrouwenhaat in de hand werkte. Daarenboven bracht ook de zeer levendige Mariacultus de vrouwen in een moeilijk parket. Het onmogelijke ideaalbeeld van de maagdelijke moeder zorgde ervoor dat alle vrouwen in een kwalijk daglicht stonden. De onschuld en puurheid van Maria waren niet te evenaren. De Maria idolatrie maakt van elke vrouw een gevallen vrouw. De heks stond steeds meer voor een negatiefdruk van Maria: heksen doden de vruchtbaarheid, pleegden abortus en waren uitgesproken seksuele wezens.

De heksenhamer is dan ook nadrukkelijk tegen vrouwen gericht. De vrouwelijke uitgang in de titel (-arum) zegt genoeg: het zijn vrouwen die aan toverkunst doen.³ De sterke nadruk op de vrouwelijke seksualiteit in de heksenhamer laat geen twijfel bestaan over de verderfelijke aard van vrouwen. De heksenhamer sluit af met volgende passage: "Afsluitend constateren wij: alles gebeurd uit vleselijke lust, die bij hun onverzadigbaar is.(...) Drie dingen zijn onverzadigbaar en het vierde dat nooit zegt: het is genoeg, namelijk de opening van de baarmoeder."⁴

De zeventiende eeuw: hoogtepunt van de heksenwaan

Beeldvorming

Het hoogtepunt van de heksenvervolging vond vreemd genoeg niet plaats in de duistere middeleeuwen. De heksenjacht in haar meest extreme vorm bestaat naast/ondanks opkomend rationalisme en empirische wetenschapsbeoefening. De heksenwaan ontstaat op de breuklijn tussen twee werelden: het magisch-theocentrisch wereldbeeld van de feodale maatschappij maakt langzaam plaats voor een modern-rationalistisch en individualistisch wereldbeeld van de opkomende handelsburgerij. Het oude determinisme moet plaats maken voor een steeds groeiende nadruk op de eigen verantwoordelijkheid. Deze nieuwe mentaliteit werd aangewakkerd en wijd verspreid door de reformatie. De wetenschap gaat steeds meer op zoek naar rationele, causale verklaringen voor natuurfenomenen. De empirische wetenschap staat echter nog te zeer in de

³ Malleus Maleficarum, indien de toverkunst een zaak van mannen en vrouwen was, dan zou de correcte latijnse uitgang -orum geweest zijn.

⁴ Citaat uit Malleus Maleficarum, overgenomen uit: M. Brügman, De gebrandmerkte vrouw, In: Lust en gratie: p.144.

kinderschoenen om de confrontatie met de onbeheersbare natuur aan te kunnen. Waar geen verklaring voor gevonden kan worden wordt toegewezen aan duivelse krachten. Heksen, die 'onverklaarbare' kennis van kruiden en planten bezitten, zijn de zondebokken bij uitstek om die duivelse plannen te bewerkstelligen. Bovendien hebben sommige vrouwen een irrationele, 'duivelse' macht over mannen. Uit de prentkunst en literatuur van de tijd blijkt een toenemende vrees voor 'vrouwenmacht'. Vooral de macht van minnaressen, vroedvrouwen, koppelaarsters en bordeelhoudsters wordt gelaakt.

Binnen de demonologische mythe krijgt de vrouwelijke seksualiteit een uitgesproken satanisch karakter. De uitvoerige behandeling van seksualiteit in de heksenhamer zou men nu freudiaans kunnen duiden als castratieangst: heksen zouden impotentie veroorzaken, de macht hebben om het mannelijk lid te laten verdwijnen, de voorplanting verhinderen, opgaan in seksueel genot, enz...

Deze geschriften leggen de grondslag voor een sterke traditie. De ideeën worden overgenomen en verworden steeds meer tot gemeen goed. Dit heeft onder meer als resultaat dat de heksen op de folterbank vrij uiting gaven aan hun fantasieën, opgekropte fobieën en complexen, mede in de hand gewerkt door de suggestieve vragen van de rechters. Dit versterkt op zijn beurt de publieke opinie, beïnvloedt de getuigenissen van andere heksen, enz...

De gemeenschap trad bijzonder hard op tegen alles wat afweek van de gangbare seksuele moraal. De 'bekentenissen' tijdens de heksenprocessen weerspiegelen de seksuele complexen die de gemeenschap in de ban hielden.

Houding tegenover heksen

In de loop van de zestiende en zeventiende werden in onze streken tal van heksen veroordeeld tot de brandstapel. De minste aanwijzing was voldoende om hen in staat van beschuldiging te stellen. Vaak ging het om een niet geslaagde genezing, een mislukte oogst, abortus, onvruchtbaarheid, uitbraak van de pest, enz...

Onder invloed van het opkomend rationalisme werd de schuldvraag in strikt juridische termen geformuleerd. Veroordeling was slechts mogelijk als er een 'bewijs' van schuld was in de vorm van een bekentenis. Om de heksen tot bekentenis te dwingen werden twee dagen van foltering voorgeschreven. De eerste dag moest de heks uitputten, haar murw maken. Daarna volgde een rustdag om de weerstand te breken. Op de morgen van de tweede folterdag was de angst en pijn bij velen zo groot dat zij spontaan tot bekentenissen overgingen.

Bekijken we het percentage vrouwen dat in de loop van de zestiende en zeventiende eeuw in onze streken veroordeeld werd voor hekserij, dan blijkt duidelijk hoezeer de heksenvervolging een vrouwenvervolging was. In Namen was 87% van de veroordeelden een vrouw, in Noord-Frankrijk was dat 86.5%, Veurne: 67%, Nijvel: 97%, Leuven en Tienen: 100%, Brussel: 95%, Tongeren: 100%, Brugge: 70% en in Kortrijk: 67%.

Hoeveel van deze vrouwen effectief op de brandstapel beland zijn valt moeilijk te zeggen. Velen bezweken tijdens de folteringen, pleegden zelfmoord in hun cel en van een deel van hen werd de straf omgezet in levenslang.

Verklaringen

Een eenduidige verklaring vinden voor de heksenwaan van de zeventiende eeuw is geen eenvoudige zaak. Duidelijke lijnen zijn moeilijk te trekken. De specifieke omstandigheden die aanleiding gaven tot een grootscheepse heksenjacht verschillen van streek tot streek. Wat in de ene streek de doorslag gaf, kan in een andere streek nauwelijks aan orde zijn.

- vrouwenhaat

Wel kunnen we een aantal factoren onderscheiden die de tijdsgeest grondig beïnvloed

hebben. Bepalend was, zoals eerder aangehaald, de historische gegroeide vrouwenhaat van de katholieke kerk. Daarnaast spelen ook de historische omstandigheden een cruciale rol: het achterlaten van het feodale wereldbeeld, het opkomend rationalisme, de reformatie en contrareformatie.

- Religieuze verwarring

De heksenjacht gebeurde in een tijd van religieuze verwarring. De godsdienstoorlog had zijn sporen nagelaten. Er was een nijpend tekort aan priesters, de kwaliteit van de geestelijkheid liet vaak te wensen over. Vooral de lagere clerus was vaak onwetend, drankmisbruik en het met de voeten treden van het celibaat waren legio.. Onder het gewone volk was er een tekort aan kwalitatief godsdienstonderricht. Bij gebrek aan genuanceerde kennis van de geloofsleer raakte het gewone volk bezeten van angst voor verdoemenis, duivel, hel en dood. De kerkelijke elite reageerde streng op de religieuze verwarring. Dissidenten werden met ijzeren hand de kop ingedrukt. De kerk voerde een heilige strijd tegen alles wat afweek van de norm.

De tegenstelling tussen de Christelijke elitecultuur en de volkscultus werd pijnlijk zichtbaar: wanneer mensen via rituelen en taboes bescherming zochten, wensden afdwongen of angsten bezweerden, deden ze aan hekserij. Als de kerk hetzelfde deed, werd dit bij wille van God verleend.

- Opkomst van empirische wetenschap

Zoals eerder vermeld zorgde ook de ontwikkeling van de experimentele wetenschap voor een verhoogde ijver in de heksenjacht. De diagnose van hekserij diende vaak als excuus om de tekortkomingen van de wetenschap op te vullen. Bij gebrek aan causale verklaring werd een duivels pact vermoed. Vooral op gebied van geneeskunde werd de vrouwelijke pre-experimentele kennis gevreesd. Vrouwen waren ingewijd in de geheimen van de menstruatiecyclus, bezaten kennis in verband met voorbehoedsmiddelen en abortus,... stuk voor stuk gebieden waar binnen de kerkelijke moraal een groot taboe op rustte.

- Sociaal-economische omstandigheden

Mogelijk zullen ook de sociaal-economische omstandigheden een rol gespeeld hebben. De opkomst van de handelsburgerij leidde ertoe dat de taakgebieden van de man en vrouw steeds verder uit elkaar gingen liggen. De taak van de vrouw werd meer en meer beperkt tot het zorggebied, terwijl de man steeds meer van dit gebied vervreemde. De macht van de vrouw lag bijgevolg in verleiding, opvoeding en voortplanting.

- Psychologische weerbaarheid

Tenslotte speelt ook de psychologische weerbaarheid een rol. Mensen zoeken verklaringen voor de miseries, frustraties en conflicten en vinden vaak zondebokken in individuen of groepen met afwijkend gedrag. Als men eenmaal de oorzaak kent kan men immers het fatalisme te boven komen. Bovendien versterkt een gemeenschappelijke vijand het groepsgevoel. Solidariteit onder lotgenoten vergroot de overlevingskansen.

Geen van de hier aangehaalde factoren blijkt echter afdoende om de grootscheepse heksenjacht te verklaren. In sommige streken vond het hoogtepunt van de heksenvervolging juist plaats op momenten waar deze factoren geen uitgesproken rol speelden. Anderzijds zijn er in de geschiedenis nog tal van perioden van economische, sociale, ethische en religieuze onrust terug te vinden die geen aanleiding gaven tot heksenwaan. Heksen komen in alle culturen voor, de grootscheepse heksenvervolging is echter een exclusief West-Europese aangelegenheid.

Op 23 oktober 1684 werd Martha van Wetteren, een achtendertigjarige weduwe levend verbrand in Belsele. Voor zover bekend is Martha de laatste heks die in Vlaanderen werd verbrand.

Naar het einde van de zeventiende eeuw neemt de fervente heksenvervolging af. De veranderde mentaliteit is vooral te wijten aan het langzaam doorsijpelen van het rationalistisch gedachtegoed. Het modern wetenschappelijk onderzoek, gebaseerd op waarneming en feitenonderzoek, boekte resultaten waar men niet langer omheen kon. De theorieën van Galilei (1564-1642) en Newton (1642-1727) drongen steeds dieper door in de intellectuele bovenlaag van de bevolking. Wetenschappelijk Europa nam Descartes' onderzoekssysteem van de methodische twijfel steeds meer als dé norm voor wetenschappelijk onderzoek. Ook de geneeskunde boekte resultaten waardoor aan het licht kwam dat heel wat veroordeelde heksen leden aan histerie, epilepsie of dementie. De wetenschappelijke vooruitgang gaf aanleiding tot een brede maatschappelijke discussie. Na de wetenschappers en filosofen raakte ook de magistratuur overtuigd van de onzin rond het heksengeloof. Hekserij verdween uit het strafrecht. Het volksgeloof in heksen bleef echter hardnekkig aanwezig. Tot ver in de 18^e eeuw werden beschuldigen van hekserij geuit. Bij gebrek aan juridische vervolging verviel dit langzaamaan tot een eenvoudig soort bijgeloof.

De negentiende eeuw: de fee en de feeks

Feeën

In de negentiende eeuw kent de romantiek zijn hoogtepunt. Romantici beroepen zich op de mystiek en schoonheid van de natuur. Ze richtten zich nadrukkelijk op de donkere en mysterieuze schimmenwereld die zich achter de werkelijkheid zou bevinden. Oude legendes en natuurgoden worden terug opgediept. Heksen worden één van de favoriete motieven in de romantische literatuur, schilderkunst en muziek. Het beeld van de heks vormt immers het symbool bij uitstek om de oerkracht van de natuur te vertegenwoordigen. De heksen van de romantiek verschillen echter grondig met de oude heksenbeelden. Het vrouwelijke, mysterieuze wordt benadrukt, de negatieve aspecten worden weggelaten. Deze feeëriek heksen zijn mooie, sensuele jonge vrouwen. Haast tegen hun zin zijn zij gevangenen van hun magische krachten en hun –voor gewone stervelingen- fatale schoonheid. Melancholisch kijken zij naar de voor hen onbereikbare werkelijkheid. (Denk bijvoorbeeld aan Keats' 'Belle dame sans merci'.)

En Feeksen

Dergelijke heksbeelden behoorden echter strikt tot de wereld van de kunst. Naast de verzuchtingen van de romantici, ontstond in de negentiende eeuw een andere moderne variant van de middeleeuwse heks, namelijk de hysteric.

De ontwikkeling van de psychoanalyse leidde ertoe dat seksualiteit binnen de wetenschap werd gebracht. De wetenschap neemt voor een stuk de taak van de kerk over: zij maakt uit wat pervers en wat normaal is. De Franse filosoof Michel Foucault noemt in zijn boek 'Histoire de la sexualité' vier strategieën om de seksualiteit te disciplineren: de pedagogiek, controle op de voortplanting, de psychiatrisering van perverse lusten en de hysterisering van de vrouw.⁵

⁵ M. Brüggman, De gebrandmerkte vrouw, In: Lust en Gratie: op citaat, p.150.

Samen met de medische wetenschap van de negentiende eeuw leidde deze houding tot het biologisch determinisme van de zieke, zwakke vrouw.

De medische wetenschap ging er van uit dat elk orgaan energie bezit die aan andere behoeftige orgaan kan worden doorgegeven. Bovendien was de primaire functie van de vrouw de voortplanting. Dit had als 'natuurlijk' gevolg dat de seksuele organen van de vrouw al haar energie opslopten. De vrouw werd op die manier veroordeeld tot inactiviteit. Deze vrouwelijke organen die zoveel energie vragen zijn dan ook de oorzaak van alle storingen in het (vrouwelijk) lichaam. Vooral de eierstokken en de uterus (hysterion!⁶) moeten het ontgelden. Wanneer bedrust, isolatie en passiviteit niet helpen om de vrouw te 'genezen' werden haar eierstokken, clitoris of uterus verwijderd. Een dergelijke ingreep garandeerde de genezing van verdrietigheid, vraatzucht, masturbatie, zelfmoordpogingen, erotische wensen, achtervolgingswaan en bokkigheid.⁷

De brandstapel ruimt plaats voor de subtieler onderdrukingsmechanismen van de psychoanalyse. Het verbranden van heksen ruimt plaats voor het, 'zoveel beschaafder', temmen van feeksen.

Op de barricade: de twintigste eeuw

Verschillende vrouwengroepen hebben in de loop van de twintigste eeuw de heksenmetafoor terug opgenomen en zich toegeëigend.

In de jaren '60 ontstaat, mede dankzij de invloed van de tweede feministische golf, de feministische moderne hekserij, een afscheuring binnen de WICCA-beweging⁸. Ze ontstaat als reactie en tegenwicht op de bestaande patriarchale religies. Binnen de feministische WICCA beweging vertegenwoordigt de Godin naast de vrouwelijke spiritualiteit ook de 'empowerment of women'. In tegenstelling tot de traditionele WICCA leggen zij ook de nadruk op het politieke statement van hun religie. Ook in Vlaanderen heeft de WICCA-beweging een (beperkte) aanhang.

Opvallend is het overnemen van de heksenmetafoor door diverse feministische groeperingen als symbool voor hun strijd tegen de beperkingen en onderdrukking van vrouwen. Heks wordt op die manier een geuzennaam, de oorspronkelijke negatieve betekenis wordt positief omgedraaid zonder de oorspronkelijk pejoratieve connotatie uit het oog te verliezen. Het symbool van de heks staat voor de herontdekking van de eigen krachten en mogelijkheden die men tijdens de heksenvervolging heeft trachten uit te roeien. Als geuzennaam krijgt het beeld van de heks een historische, politieke en symbolische betekenis.

Door de eeuwen heen verkreeg het heksbeeld een gemeenschappelijke noemer die vrouwen uit alle tijdperken verbindt. De feministische identificatie van dit negatief beeld is volgens de Duitse feministe en theoretica Silvia Bovenschen mogelijk omdat 'de structuren van seksespecifieke onderdrukking zo gelijk gebleven zijn'⁹. Het historisch bewustzijn is dan ook nadrukkelijk aanwezig bij de feministische heksen: 'In het gebruik van het beeld heks ligt een verwijzing naar de geschiedenis en tradities van vrouwen, die door de patriarchale cultuur, religie en geschiedschrijving, vervalst en onzichtbaar gemaakt

⁶ Zie ook het eerder aangehaald citaat uit de heksenhamer: ook daar is de baarmoeder de boosdoener. Bovendien is de naam voor de typische vrouwenziekte 'hysterie' direct afgeleid van het Griekse woord voor baarmoeder, hysterion.

⁷ De gebrandmerkte vrouw, p.152.

⁸ De traditionele WICCA ontstond in Amerika rond de jaren '40. Deze moderne heksenleer is een natuurreligie waarin de God en de Godin centraal staan. Zij vormen een polariteit van elkaar aanvullende tegenpolen en staan zowel buiten als binnen de wereld.

⁹ De gebrandmerkte vrouw, p.135.

worden.¹⁰

Anderzijds gebruiken feministen het beeld om vrouwelijkheidsmythen (vooral mythen rond vrouwelijke seksualiteit) te de-mythificeren. Brügman: 'Zij willen tegelijkertijd laten zien welke weerzinwekkende fantasieën er omtrent reële vrouwen bestaan hebben en hoe groot de daadwerkelijke discrepantie tussen mythen over vrouwen en haar reële equivalent is. Met de geuzennaam 'heks' bewegen feministen zich tussen historische aanklacht en utopische eis in.'¹¹

Feministische heksen

- Begin jaren '70

Amerikaanse vrouwenbeweging WITCH: Women Inspired to Commit Herstory

- Italië, 1977

Als reactie op de verkrachting van een jong meisje (zij stierf aan de opgelopen verwondingen) trokken duizenden vrouwen door de nachtelijke straten van Rome en scandeerden de kreet: Beeft, beeft, de heksen zijn weergekeerd!

De kreet en het beeld heks werd verder overgenomen in de strijd voor een wettelijke abortusregeling. Duitsland, 1977-1978:

In verschillende Duitse steden demonstrenen vrouwen onder het motto: Vrouwen heroveren de nacht! Zij eisen gelijke rechten voor vrouwen.

Na 1978 verschuift het zwaartepunt van de acties: de heks wordt het nieuwe ideaal en het haar gedane onrecht werd geprojecteerd op de onderdrukte positie van de vrouw.

- België, late jaren '70

In Gent verzet de radicale lesbiengroep, Liever Heks, zich tegen de heteronorm: 'Wij willen een afbraak van de heteronorm, van het patriarchaat, zodat vrouwen ongestoord lesbisch kunnen zijn, zodat vrouwen zich eindelijk eens volledig kunnen ontplooien.'

- Nederland, 1977

Onder het motto: beeft en vreest, de heksen zijn terug! Protesteren vrouwen tegen lichamelijk en seksueel geweld. Zij klagen de laksheid van de overheid, de rechtspraak en de hulpverlening aan.

- Jaren '70

Oprichting van vrouwenstudies aan verschillende universiteiten. Vrouwen eisten het recht op eigen onderzoek en stelden de seksistische vooronderstellingen in de wetenschappen en de 'objectieve' onderzoeksmethoden aan de kaak. Aan diverse universiteiten werden 'heksencolleges' georganiseerd waarin verschillende onderwerpen strijdbaar en wetenschappelijk werden aangepakt.

- Gent, 1998

Heksen trekken door de stad Gent om recht op vrijheid en onafhankelijkheid op te eisen.

Naast deze positieve invulling en gebruik van het heksbeeld, kent de twintigste eeuw nog

---

¹⁰ Vrouwenlexicon, p.163.

¹¹ De gebrandmerkte vrouw, p.137.

steeds het negatieve beeld van de heks. 'Heks' is nog steeds een scheldnaam voor 'vervelende' of zonderlinge vrouwen. Heksen in sprookjes zijn valse, oude vrouwen met wratten op hun neus en kwade bedoelingen. Daarnaast heeft de film en reclamewereld de sensuele heks van de romantici geadopteerd en gemoderniseerd.

Bronnen

- Brüggman Margret, 'De gebrandmerkte vrouw' Structurele aspecten van de heksenvervolging en de overname van 'heks' als feministische geuzennaam. In: *Lust en Gratie*, 1983, n°1, p.133-157.
- Creten Ingrid, Moderne Hekserij. Op de grens tussen Mythe en Realiteit. De heks en de feministe. In: *Brood en Rozen*, 1991, n°1, p.25 - 43.
- D'Ancona H. (e.a.), *Vrouwenlexicon. Tweehonderd jaar emancipatie van A tot Z* Utrecht: Het spectrum, 1989.
- Fabry Tina, *Hulpverlening door heksen: mythe en realiteit: hekserij in de zeventiende eeuw*. Gent: Universiteit Gent, 1995.
- Vanhemelryck Fernand, *Het gevecht met de duivel: heksen in Vlaanderen*, Leuven: Davidfonds, 1999.

Samenstelling - Mieke Maerten